

Jadwiga Zimpel <https://orcid.org/0000-0002-5285-9592>
Piotr Juskowiak <https://orcid.org/0000-0001-7664-4599>

HETEROTOPIE DZIKOŚCI – DZIKIE ŻYCIE JAKO KWESTIA MIEJSKA

Różnie definiowana, rozumiana i przeżywana dzikość staje się dziś jednym z podstawowych elementów debaty na temat kryzysu środowiskowego i wyzwań epoki człowieka (antropocen/kapitałocen). Traktowana do niedawna – przede wszystkim przez konserwacjonistów głównego nurtu – jako synonim przyrody nieograniczonej przez człowieka¹, a zatem zewnętrznej i obcej względem miasta i bezprecedensowo ekspansywnej urbanizacji, zwłaszcza w ostatnich latach coraz wyraźniej wpisuje się w odnowione wyobrażenia na temat kondycji współczesnego człowieka, przenikając pole humanistyki, nauk społecznych i sztuki. W dzikości widzimy z jednej strony gwarancję jednostkowego i wspólnotowego dobrostanu oraz szczególnie przedmiot troski społecznej, z drugiej strony natomiast źródło niepokoju i rzeczywiste zagrożenie. Odpowiada za to głównie intensyfikacja spotkań z dzikim życiem, która staje się w pierwszych dekadach XXI wieku nieodłącznym elementem miejskości. Czy będzie to zjawisko przyspieszonej w warunkach miejskich ewolucji zwierząt i roślin², ekspansja gatunków kłopotliwych³ i inwazyjnych⁴, projekty *rewildingu*⁵, przykłady przyrodniczej sukcesji nieużytków⁶ czy też miejskie skutki

¹ Por. B. Büscher, R. Fletcher, *The Conservation Revolution: Radical Ideas for Saving Nature Beyond the Anthropocene*, Verso, New York 2020.

² M. Schilthuizen, *Ewolucja w miejskiej dżungli. Jak zwierzęta i rośliny dostosowują się do życia wśród nas*, przeł. J. Wołk-Łaniewski, Wydawnictwo JK, Łódź 2019.

³ K. Dudek, L. Jerzak, P. Tryjanowski, *Zwierzęta konfliktowe w miastach*, Regionalna Dyrekcja Ochrony Środowiska w Gorzowie Wielkopolskim, Gorzów Wielkopolski 2016; R. Louv, *Kiedy wzywa nas dzicz. Jak więź ze zwierzętami może zmienić nasze – i ocalić ich – życie*, przeł. K. Sokalla, Wydawnictwo Mamanian, Warszawa 2020.

⁴ F. Pearce, *The New Wild: Why Invasive Species Will Be Nature's Salvation*, Beacon Press, Boston 2016.

⁵ G. Monbiot, *Feral: Searching for Enchantment on the Frontiers of Rewilding*, Penguin Books, London 2013.

⁶ K. Jakubowski, *Czwarta przyroda. Sukcesja przyrody i funkcji nieużytków miejskich*, Fundacja Dzieci w Naturę, Kraków 2020; idem, *Czwarta przyroda w mieście*, „Autoportret. Pismo o dobrej przestrzeni” 2019, nr 3 (66), <https://www.autoportret.pl/artykuly/czwarta-przyroda-w-miescie/>.

zmian klimatycznych⁷, dzikość na każdym kroku odgrywa wpisane w samo pojęcie samowolę i sprawczość⁸, wymykając się naszej kontroli, ale również schematom poznawczym, w których próbowaliśmy ją zamknąć. Zawodzą nas w tym kontekście zwłaszcza antropocentryczne rozumienia kultury i miasta, ale też przekonania o kresie tego, co dzikie, które zbyt pochopnie łączono nie tylko ze wszechobecną ingerencją człowieka w ekosystemy, lecz także ze śmiercią nowoczesnej wizji Natury⁹.

Założenie, że koniec Natury nie jest równoznaczny z pełnym oswojeniem i ostatecznym zakwestionowaniem dzikości¹⁰, łączy dziś przedstawiciele różnych dyscyplin nauki, wkracza również coraz dynamiczniej na pole kulturoznawczych badań nad miastem. Towarzyszy temu pojawianie się nowych podejść badawczych w humanistyce i naukach społecznych – w tym nieesencjalistycznych, relacyjnych i posthumanistycznych – które starają się zmienić dotychczasowe wizje zamieszkiwania, miejskiej polityki i produkcji przestrzeni, jak też zdominowane przez nauki przyrodnicze spojrzenia na ochronę środowiska, zarządzanie miejską przyrodą czy praktyki ludzko-nieludzkiej kohabitacji. To właśnie te nowe spojrzenia pozwalają nam podkreślać, że dzikość nie jest nigdy dziewicza, niezmienna w czasie i niezależna od człowieka¹¹. Nie jest także czymś absolutnie odrębnym od urbanizacji czy nowoczesnej podmiotowości. Przeciwnie – traktowana jako post-dzikość czy dzikie życie tkwi w samym centrum współczesnego świata jako coś codziennego i potencjalnie demokratycznego¹². Ma to oczywiście swoje skutki praktyczne. Jak pisze Jamie Lorimer, zaletą poszerzonego i inkluzywnego myślenia o tym, co dzikie, jest możliwość wypracowania nowego programu dla ruchu ochrony przyrody, który zamiast skazanych na niepowodzenie starań o restaurację prebioróżnorodności może włączać wszystkich w walkę o zachowanie różnych wymiarów dzikości pośród nas¹³. Podejmowane przez różne miejskie podmioty włączanie dzikości w obręb tego, co znane i oswojone, sprzyja też ogólnej walce z szowinizmem i esencjalizmem gatunkowym, dowodząc, wzorem Donny Haraway („nigdy nie byliśmy ludźmi”¹⁴), że bez skomplikowanej i wielowymiarowej pracy dzikiego życia, w tym zamieszkujących

⁷ A. Dawson, *Extreme Cities: The Peril and Promise of Urban Life in the Age of Climate Change*, Verso, New York 2017.

⁸ G. van Horn, *Introduction: Into the Wildness* [w:] G. van Horn, J. Hausdoerffer (red.), *Wildness: Relations of People & Place*, The University of Chicago Press, Chicago–London 2017.

⁹ Por. T. Morton, *Ecology without Nature: Rethinking Environmental Aesthetics*, Harvard University Press, Cambridge–London 2007; B. Latour, *Nigdy nie byliśmy nowocześni. Studium z antropologii symetrycznej*, przeł. M. Gdula, Oficyna Naukowa, Warszawa 2011.

¹⁰ J. Lorimer, *Wildlife in the Anthropocene: Conservation after Nature*, University of Minnesota Press, Minneapolis–London 2015.

¹¹ W. Cronon, *The Trouble with Wilderness: Or, Getting Back to the Wrong Nature*, „Environmental History” 1996, nr 1 (1).

¹² J. Lorimer, *Wildlife in the Anthropocene...*, op. cit., s. 11.

¹³ Ibidem, s. 7 i n.

¹⁴ D.J. Haraway, *When Species Meet*, University of Minnesota Press, Minneapolis–London 2008, s. 165.

nasze ciała mikroorganizmów, szóste wielkie wymieranie może dotknąć przede wszystkim nasz gatunek.

W tej perspektywie dzikość to już nie tyle określony i trwały stan danego układu przestrzennego (w zachodnich koncepcjach antropocentrycznych kojarzony zazwyczaj z pozamiejskim zewnątrz), co „naturo-kulturowy”¹⁵, dynamiczny proces – geograficzne kontinuum¹⁶ i afektywna „intensywność”¹⁷ – który modelując miejską formę, uplastycznia jednocześnie wizje i wyobrażenia miejskości, dając możliwość jej konceptualizowania jako obszaru różnorodnych „miejskich ambientów”¹⁸ i stref przejściowych¹⁹. Pojęciem, które pozwala usytuować w przestrzeni i jednocześnie lepiej zrozumieć tak pojmowaną relacyjność, dynamiczność, ekspansywność, ale i ontologiczne rozedrganie dzikości, są tytułowe heterotopie. Wybór ten jest daleki od oczywistości, zwłaszcza biorąc pod uwagę wyraźnie antropocentryczny rodowód tego pojęcia w przestrzennych analizach Michela Foucaulta. Trudno go również uznać za bezpieczny w świetle krytyk, które spadły na autora *Innych przestrzeni* ze strony geografów²⁰. Pracy pojęciowej nie ułatwiają też przykłady, na których opierał się francuski filozof, w tym podręcznikowa antyteza dzikości – ogród. Czytanie Foucaulta, które proponujemy, mówiąc o heterotopii dzikości, dokonuje się zatem, by sparafrazować Waltera Benjamina, „pod włos”, w duchu wyczulonej na sprzeczności aktualizacji i odzyskiwania przemilczanego, a z pomocą innego, rzadziej przywoływanego w tym kontekście teoretyka przestrzeni, Henriego Lefebvre’a.

Konceptualizowane w ten sposób heterotopie dzikości byłyby naszym zdaniem adekwatną próbą opisu dialektycznego napięcia między wszechobecnymi oznakami kryzysu, w jakim znalazło się życie na naszej planecie (kryzys środowiskowy, kryzys wymierania, kryzys humanitarny, przypadki miastobójstwa), i coraz wyraźniej dostrzegalną, także znaczeniową ekspansją tego, co nieudomowione i nieoswojone w obszarze szeroko rozumianej kultury miejskiej. Kryzysowość heterotopii, o której Foucault pisał jako odosobnionym i zanikającym przypadkiem, jest dzisiaj bowiem ich znakiem szczególnym. Heterotopie dzikości stanowią w związku z powyższym paradoksalny splot kruchości i siły napędowej owocujący alternatywnymi wizjami międzygatunkowego współżycia dzięki konotowanej przez dzikie życie odporności, adaptacyjności i heterogeniczności. Ocalany w ten sposób „impuls utopijny” pojęcia

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ G. van Horn, *Introduction...*, op. cit.

¹⁷ G. Deleuze, F. Guattari, *Tysiąc plateau*, Fundacja Bęc Zmiana, Warszawa 2015; B. Massumi, *Parables for the Virtual: Movement, Affect, Sensation*, Duke University Press, Durham–London 2002.

¹⁸ J.P. Thibaud, *From Situated Perception to Urban Ambiances*, Centre de recherche méthodologique d’architecture (Nantes). First international Workshop on Architectural and Urban Ambient Environment, February 6–8 2002, Cerma, Ecole d’architecture, Nantes 2002. Support CD-Rom; idem, *A Sonic Paradigm of Urban Ambiances*, „Journal of Sonic Studies” 2011, t. 1, nr 1; R. Tańczuk, *Sonopolis. Kilka uwag o dźwiękowych reprezentacjach miasta*, „Avant” 2020, t. XI, nr 3.

¹⁹ N. Brenner, *Critique of Urbanization: Selected Essays*, Birkhäuser, Berlin–Boston 2016.

²⁰ D. Harvey, *Cosmopolitanism and the Geographies of Freedom*, Columbia University Press, New York 2009, s. 159–161.

heterotopii, by użyć określenia zaproponowanego przez Fredrica Jamesona²¹, nadal wiązałyby się z właściwą dla nich hybrydalnością i połączeniowością. Tę pierwszą widać szczególnie dobrze na gruncie złożonego kontinuum, jakie rozciąga się dziś między tym, co dzikie, i tym, co udomowione. Nigdzie nie zachodzi to ciekawiej niż we współczesnych miastach, nie tylko zresztą tam, gdzie nie umościła się jeszcze nowoczesna władza kontroli i klasyfikacji (*vide* opisywane w zebranych tu tekstach nieużytki, miasta niezachodnie, peryferyjne osiedla), ale także w przestrzeniach miejskich placów, ulic, parków czy stacji metra. Heterotopie dzikości, podobnie jak „inne przestrzenie” Foucaulta, „zestawiają w jednym realnym miejscu (*lieu*) liczne przestrzenie, liczne miejsca”²². Polega to w tym kontekście na łączeniu elementów natury i artefaktów kultury, tego, co zaplanowane i spontanicznej sukcesji, sztuczności infrastruktury i poruszającej ją kreatywności nie-tylko-ludzkiego życia. Heterotopii dzikości nie da się równocześnie – i tak przechodzimy do połączeniowości – w prosty sposób ograniczyć, oddzielić od pozostałych układów przestrzennych, uruchomić definicyjny dla Foucaulta „system otwarcia i zamknięcia”²³. „Istotą” nowych heterotopii byłoby raczej wymykanie się różnego typu opozycjom binarnym, transgresywność i tendencja do uwspólniania tego, co odgródzone, sprywatyzowane, niedostępne. Byłaby to bodaj najistotniejsza różnica między dawnymi, instytucjonalnymi heterotopiami i tymi, które wytwarza dzikość. Dzikie życie i właściwe mu formy usytuowania, podobnie jak miejskość i heterotopie w ujęciu Lefebvre’a, pozostają w ciągłym ruchu, przekraczają wszelkie formy ograniczeń, zaburzają stabilne geografie i nie przestają wywierać presji na swoje otoczenie²⁴. Heterotopie dzikości łączą się ze wszystkimi innymi miejscami, jednak nie tylko jako zworniki kluczowych praktyk kulturowych (cmentarz, klasztor, biblioteka – by wrócić do przykładów Foucaulta), lecz holistyczna podstawa i ostateczna gwarancja funkcjonowania miejskiego życia. Oferują przy tym bezlik blokowanych lub deprecjonowanych aktywności, poszerzając dostępny w miastach repertuar doznań cielesnych, zmysłowych i intelektualnych.

Tak rozumiane wydarzanie się dzikości będącej w istocie autopopeją terytoriów, których sami jesteśmy częścią, igrą z odziedziczonymi przez nas schematami poznawczymi i może zachodzić nawet w najmniej oczekiwanych miejscach, takich jak poprzemysłowe pustynie, parki miejskie, grodzone osiedla czy infrastruktura transportowa. Możliwy w efekcie pracy dzikości demontaż antropocentrycznych „reżimów skopiecznych”²⁵ i „podziałów postrzegalnego”²⁶ otwiera też przestrzeń dla

²¹ F. Jameson, *Archeologia przyszłości. Pragnienie zwane utopią i inne fantazje naukowe*, przeł. M. Płaza, M. Frankiewicz, A. Miszk, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011. Por. M. Foucault, *Inne przestrzenie*, przeł. A. Rejniak-Majewska, „Teksty Drugie” 2005, nr 6, s. 120.

²² M. Foucault, *Inne przestrzenie*, op. cit., s. 122.

²³ Ibidem, s. 123.

²⁴ Por. J. Lorimer, *Wildlife in the Anthropocene...*, op. cit., s. 162 i n; H. Lefebvre, *The Urban Revolution*, przeł. R. Bononno, University of Minnesota Press, Minneapolis–London 2003.

²⁵ M. Jay, *Scopic Regimes of Modernity* [w:] H. Foster (red.), *Vision and Visuality: Discussions in Contemporary Culture*, Bay Press, Seattle 1988.

²⁶ J. Rancière, *Dzielenie postrzegalnego. Estetyka i polityka*, Korporacja Ha!art, Kraków 2007.

szeregu dotychczas marginalizowanych, lecz potencjalnie innowacyjnych użyć przestrzeni oraz międzygatunkowych form współdziałania²⁷, których kluczowym aspektem jest ruchliwość, konfliktowość i zmienność. Wreszcie daje szansę na wpisywanie jej efektów w jedne z najbardziej intrygujących projektów politycznych, by wymienić tylko kosmopolitykę²⁸, alterbiopolitykę²⁹ czy demokrację międzygatunkową³⁰.

Dostrzegając transformacyjny potencjał naturo-kulturowego procesu, jakim jest dzikość, równocześnie akcentujemy i poddajemy problematyzacji wiele związanych z nim praktycznych i teoretycznych napięć³¹, towarzyszących m.in. projektom „nowej dzikości”³² i ochrony przyrody w dobie antropocenu³³, krystalizujących się na styku oddolnego działania i hegemonicznych polityk przestrzennych. Zastanawiamy się również nad możliwymi wizjami etyki i polityki, które wpisywałyby wielogatunkowe miejskie dzicze w nowe wizje wspólnego świata.

Proponując podjęcie etycznych i politycznych implikacji pojęcia dzikości, jesteśmy równocześnie świadomi licznych niebezpieczeństw towarzyszących kategorii tego, co dzikie. Mamy tu przede wszystkim na uwadze nowoczesne i imperialne klasyfikacje, które traktując dzikość jako synonim groźnego i nieokiełznanego, ale również zacofanego i nie-dość-ludzkiego, uruchamiały w jego kontekście często brutalne praktyki egzotykcji, zawłaszczania i puryfikacji. Dotykało to oczywiście nie tylko zwierząt nie-ludzkich i roślin, ale również – w najrozmaitszych konfiguracjach podmiotowych – przedstawiciele kultur niezachodnich i wielu wewnętrznych innych funkcjonujących w ramach tzw. nowoczesnej cywilizacji: kobiet, osób z niepełnościami, mniejszości etnicznych i seksualnych, wschodnich Europejczyków

²⁷ S. Hinchliffe, M.B. Kearns, M. Degen, S. Whatmore, *Urban Wild Things: A Cosmopolitical Experiment*, „Environment and Planning D: Society and Space” 2005, nr 23 (5); A. Lowenhaupt Tsing, *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*, Princeton University Press, Princeton 2015; D.J. Haraway, *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*, Duke University Press, Durham–London 2016; M. Gandy, *Natura Urbana: Ecological Constellations in Urban Space*, The MIT Press, Cambridge, MA 2022.

²⁸ I. Stengers, *Cosmopolitics*, vol. 1, przeł. R. Bononno, University of Minnesota Press, Minneapolis–London 2010; D.J. Haraway, *Staying with the Trouble...*, op. cit.

²⁹ M. Puig de la Bellacasa, *Matters of Care: Speculative Ethics in More Than Human Worlds*, University of Minnesota Press, Minneapolis 2017.

³⁰ E. Meijer, *Zwierzęta mówią. W stronę demokracji międzygatunkowej*, przeł. A. Małecka, M. Biedrzycki, Wydawnictwo Drzazgi, Okoniny 2021.

³¹ Por. W. Cronon, *The Trouble with Wilderness...*, op. cit.; S. Whatmore, L. Thorne, *Wild(er)ness: Reconfiguring the Geographies of Wildlife*, „Transactions of the Institute of British Geographers” 1998, nr 23 (4); I. Braverman, *Wild Life: The Institution of Nature*, Stanford University Press, Stanford, CA 2015; P. Wapner, *Is Wildness Over?*, Polity Press, Cambridge–Medford, MA 2020.

³² I. Kowarik, S. Körner (red.), *Wild Urban Woodlands: New Perspective for Urban Forestry*, Springer-Verlag, Berlin–Heidelberg 2005; F. Pearce, *The New Wild...*, op. cit.; K. Jakubowski, *Czwarta przyroda...*, op. cit.; K. Jakubowski, *Czwarta przyroda w mieście...*, op. cit.

³³ J. Lorimer, *Wildlife in the Anthropocene...*, op. cit.; B. Büscher, R. Fletcher, *The Conservation Revolution...*, op. cit.

itd.³⁴ Krytycznie analizujemy wobec tego różne formy kontynuacji wspomnianych praktyk klasyfikacyjnych, które mają dziś miejsce m.in. w kontekście odnowionej troski o dzikie życie i bioróżnorodność, by wspomnieć tylko o wysiedleniach ludności z obszarów zajmowanych przez zagrożone gatunki czy utowarowieniu szczególnie cennych ekosystemów z uwagi na interesy ekoturystyki³⁵. Istotne są tu inspiracje płynące z rdzennych, niezachodnich ontologii³⁶, które nie tylko w dużej mierze poprzedzają zachodni namysł nad naturokulturami, posthumanizmem i demokracją międzygatunkową, ale są też źródłem szczególnie dziś pożądanых praktyk umożliwiających bardziej harmonijne, prawdziwie zrównoważone i wspólnotowe współżycie z innymi niż ludzkie formami życia. Odpowiadają również, wespół z ekofeministkami³⁷ i różnymi nurtami ekokrytyki³⁸, za coraz głośniejszy nurt innego opowiadania o świecie, co przekłada się na konkretne procesy światotwórcze³⁹ świadomie zrywające z narracyjnie monolityczną i politycznie zgubną retoryką nieograniczonego wzrostu i postępu⁴⁰.

Proponowane przez nas procesualne i relacyjne ujęcie dzikości łączy ustalenia kulturoznawczych badań nad miastem⁴¹ z postulatami nowej humanistyki, w tym filozofii posthumanistycznej⁴², historii i geografii środowiskowej⁴³, studiów nad

³⁴ E.W. Said, *Orientalizm*, przeł. M. Wyrwas-Wiśniewska, Zysk i S-ka, Poznań 2005; B. Jezernik, *Dzika Europa. Balkany w oczach zachodnich podróżników*, przeł. P. Oczko, Universitas, Kraków 2007; C. Merchant, *Reinventing Eden: The Fate of Nature in Western Culture (second edition)*, Routledge, New York 2013.

³⁵ B. Büscher, R. Fletcher, *The Conservation Revolution...*, op. cit.

³⁶ D.B. Rose, *Wild Dog Dreaming: Love and Extinction*, University of Virginia Press, Charlottesville–London 2011; R. Wall Kimmerer, *Pieśń Ziemi. Rdzenna mądrość, wiedza naukowa i lekcje płynące z natury*, przeł. M. Bukowska, Znak, Kraków 2020; M. Liboiron, *Pollution Is Colonialism*, Duke University Press, Durham–London 2021.

³⁷ A. Lowenhaupt Tsing, *The Mushroom at the End of the World...*, op. cit.; D.J. Haraway, *Staying with the Trouble...*, op. cit.; M. Puig de la Bellacasa, *Matters of Care...*, op. cit.

³⁸ W. Kalaga, T. Rachwał (red.), *The Wild and the Tame: Essays on Cultural Practice*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1993; L. Buell, *The Future of Environmental Criticism: Environmental Crisis and Literary Imagination*, Blackwell Publishing, Malden–Oxford–Victoria 2005; S. Iovino, S. Oppermann, *Material Ecocriticism*, Indiana University Press, Bloomington–Indianapolis 2014; J. Tabaszewska, *Ekokrytyczna (samo)świadomość*, „Teksty Drugie” 2018, nr 2; N. Fiedorczuk, *Inne możliwości. Rozmowy z amerykańskimi poetami*, Wydawnictwo Naukowe Katedra, Gdańsk 2019.

³⁹ A. Lowenhaupt Tsing, *The Mushroom at the End of the World...*, op. cit.

⁴⁰ Por. J. Hickel, *Mniej znaczy lepiej. O tym, jak odejście od wzrostu gospodarczego ocali świat*, przeł. J.P. Listwan, Karakter, Kraków 2021.

⁴¹ Por. E. Rewers (red.), *Kulturowe studia miejskie. Wprowadzenie*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2014.

⁴² Np. J. Bennett, *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*, Duke University Press, Durham–London 2010; B. Latour, *Nigdy nie byliśmy nowoczesni...*, op. cit.; G. Harman, *Traktat o przedmiotach*, przeł. M. Rychter, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013; R. Braidotti, *Po człowieku*, przeł. J. Bednarek, A. Kowalczyk, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2014; A. Lowenhaupt Tsing, *The Mushroom at the End of the World...*, op. cit.; D.J. Haraway, *Staying with the Trouble...*, op. cit.

⁴³ C. Merchant, *Reinventing Eden...*, op. cit.; R. Patel, J.W. Moore, *A History of the World in Seven Cheap Things*, Verso, London–New York 2018.

zwierzętami⁴⁴, studiów nad roślinami⁴⁵ czy miejskiej ekologii politycznej⁴⁶. Różnym tematyzacjom zagadnienia nie-ludzkiej form podmiotowości we wspomnianych studiach (miejsca, rzeczy, zwierzęta, rośliny, grzyby, mikroby) towarzyszy wzajemna przekładalność wyjściowych założeń ontologicznych, a mianowicie przekonanie o relacyjnym, materialno-symbolicznym charakterze ich sprawczości. Uważamy, że prowadzone w perspektywie nowej humanistyki krytyczne badania nad dzikością są szczególnie potrzebne w odniesieniu do wyzwań, przed jakimi w czasach antropocenu/kapitałocenu stają miasta oraz ich ludzcy i nie-ludzcy mieszkańcy. Stanowią one bowiem przeciwwagę dla coraz wyraźniejszej tendencji do podporządkowywania miejskości i fundujących ją naturokulturowych procesów totalizującym strategiom rozwoju i odgórnie wdrażanym rozwiązaniom projektowym, które redukując przygodność i nieprzewidywalność z obszaru codzienności, przenoszą dzikość na poziom globalny⁴⁷, gdzie podlega ona intensyfikacji i przeobrażeniu w „hiperobiekt”⁴⁸.

Pokazując związki między ustaleniami owych nowatorskich podejść z kulturoznawczymi badaniami nad miastem, dążymy do wypracowania dwóch komplementarnych rezultatów poznawczych. Z jednej strony zależy nam na posthumanistycznej redefinicji dominujących koncepcji zamieszkiwania (np. hermeneutycznej i fenomenologicznej) poprzez ukazanie, również w odniesieniu do języków sztuki, jego mobilnych, transcendujących grodzienia form, powstających w wyniku zawiązywania się często niedostrzegalnych koalicji ludzkich i nie-ludzkiej podmiotów z konkretnymi niszami ekologicznymi w przestrzeni miejskiej. Z drugiej strony pragniemy także pokazać, że podjęcie problematyki dzikości w proponowany przez nas sposób nie jest zerwaniem, lecz posthumanistyczną kontynuacją krytycznej myśli miejskiej zawartej m.in. w koncepcji praktyk przestrzennych, życia codziennego, kreatywności taktycznej i miejskiego doświadczenia przeżywanego⁴⁹. Rozpoznając, czy też przypominając o dzikim wymiarze tego, co lokalne i miejskie: praktyk zamieszkiwania, innowacji, oddolnych strategii ratowniczych, samoorganizacji

⁴⁴ D.J. Haraway, *When Species Meet...*, op. cit.; I. Braverman, *Wild Life...*, op. cit.; R.-C. Collard, *Animal Traffic: Lively Capital in the Global Exotic Pet Trade*, Duke University Press, Durham–London 2020.

⁴⁵ M. Marder, *Plant Thinking: A Philosophy of Vegetal Life*, Columbia University Press, New York 2013; M. Zamorska, *Z uważnością i troską: feministyczne studia nad roślinami*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2022, R. LXXXIV, z. 1.

⁴⁶ E. Swyngedouw, *Liquid Power: Water and Contested Modernities in Spain, 1898–2010*, The MIT Press, Cambridge, MA–London 2015; M. Gandy, *Natura Urbana...*, op. cit.

⁴⁷ P. Wapner, *Is Wildness Over?...*, op. cit.

⁴⁸ T. Morton, *Hyperobjects: Philosophy and Ecology after the End of the World*, University of Minnesota Press, Minneapolis–London 2013.

⁴⁹ M. de Certeau, *Wynaleźć codzienność. Sztuki działania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008; J.L. Chase, M. Crawford, J. Kaliski, *Everyday Urbanism*, The Monacelli Press, Los Angeles 2008; H. Lefebvre, *The Production of Space*, Blackwell Publishing, Malden–Oxford–Carlton 1991; A. Merrifield, *Nowa kwestia miejska*, tłum. i wprowadzenie P. Juskowiak, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2016; P. Sendra, R. Sennett, *Designing Disorder: Experiments and Disruptions in the City*, Verso, London–New York 2020.

układów społeczno-przestrzennych, postulujemy jednocześnie potrzebę radykalniejszego przemyslenia ustaleń suflowanych w tej sprawie humanistyce przez nauki projektowe i przyrodnicze, odnoszących się m.in. do problematyki kreowania nowych parków miejskich, bioróżnorodności, konserwacji dzikiej przyrody czy reintrodukcji zagrożonych gatunków. Za główny cel takiego komentarza uważamy artikulację przekonania, że dzikość ma też zawsze charakter dyskursywny, symboliczny i relacyjny, i jako taka wymaga uważnego namysłu ze strony nauk o kulturze.

Te i podobne założenia, jak również cele i wyzwania, jakie stawiają przed nami dzikość i jej heterotopie, są udziałem zebranych w niniejszym tomie artykułów. W pierwszym z nich Ewa Rewers podejmuje namysł nad pojęciem dzikości oraz jego etyczno-estetycznymi konsekwencjami w kontekście pytania o „świat post-naturalny”. Opowiadając się za naturo-kulturowym charakterem relacji współtworzących ekosystemy społeczno-przyrodnicze, do których zaliczyć należy także miasta, autorka zakłada, że teza o końcu natury nie jest bezdyskusyjna. Co więcej, rewizji wymagają także jej społeczne konsekwencje. Podejmowany przez autorkę namysł nad dynamiką pojęcia dzikości, konstruowany m.in. wokół artystyczno-badawczego projektu *Fladry* Anny Siekierskiej, można uznać za formę refleksji wpisującej się w ramy filozofii sztuki, której granice coraz płynniej przenikają się obecnie z granicami filozofii miasta.

Dzikość roślinna w jej wymiarze wydarzeniowym i afektywnym stanowi temat tekstu Jadwigi Zimpel, w którym autorka porusza problematykę percepcji enklaw „czwartej przyrody” znajdujących się w przestrzeni miejskiej. Eksplorując pole badań nad postawami wobec procesów dziczenia miast, badaczka proponuje kulturową interpretację zdiagnozowanego w nich uczucia ambiwalencji towarzyszącego spotkaniom z „nową dzikością”. Wskazując na sprawczą rolę archetypów, figur i wyobrażeń przestrzennych, takich jak mur i parcela, w kształtowaniu się postaw względem rozmywającej miejskie granice aktywności roślin spontanicznych, Zimpel zakłada, że zmiana związanych z nimi wzorców percepcyjnych jest możliwa dzięki przyjęciu upodmiotawiającej rośliny, mobilnej mikroperspektywy pieszej wędrowki po mieście.

Izabella Adamczewska-Baranowska pytanie o dzikość stawia w kontekście kulturowej teorii literatury i koncepcji „miasta nieantropocentrycznego”. Zestrzajając ze sobą fragmenty *Ćwirowidła* Damiana Kowala, *Warszawy dzikiej* Arkadiusza Szarańca, *Dwunastu srok za ogon* Stanisława Łubieńskiego, *Miasta do zjedzenia* Przemysława Owczarka, *Pozwól rzece płynąć* Michała Cichego oraz *Wszystkie okna dla oknówek. Ptasie historie z sąsiedztwa* Pawła Pstrońskiego, autorka wskazuje na stopniowe wyłanianie się w polskojęzycznym miasto-pisaniu nowego idiomu literackiego – „autonaturografii”. Podmiotem tego „nowego gatunku stowarzyszonego”, jak w nawiązaniu do Haraway określa go Adamczewska-Baranowska, nie jest już kosmopolityczny miejski podmiot odseparowany od swego najbliższego otoczenia, lecz osmotycznie spleciony ze swoim *milieu* „biodróźnik”, który ekokrytyczną ideę renaturyzacji miasta realizuje w językowych i codziennych performansach ekopoetyki.

Próba wypracowania alternatywnego modelu biopolityki w oparciu o doświadczenie bezpańskich psów z Moskwy i Czarnobyła jest z kolei wyzwaniem, które podejmuje artykuł Piotra Juskowiaka. Przeglądając się m.in. zagadnieniu psioobójstwa jako szczególnej postaci biowładzy i koniecznej składowej nowoczesnych procesów urbanizacji, autor zastanawia się nad możliwymi pęknięciami w ich działaniu na gruncie miast wschodnioeuropejskich. Testuje w tym kontekście polityczny potencjał kategorii zdziczenia, wiążąc je z wymykaniem się porządkowi biowładzy (i zaprowadzającej go maszynie zoologicznej), jak również ustanawianiem możliwości zwierzęcego współniwania przestrzeni. Juskowiak proponuje, by tego rodzaju praktyki traktować jako swoisty pomost dla innych rozwijanych w mieście relacji międzygatunkowych.

Posthumanistyczne rozumienie dzikości jako jednocześnie ekologii i procesu prezentuje w swoim tekście Justyna Stępień. Kierując naszą uwagę na immersyjną instalację audiowizualną *The Deep Listener* Jakoba Kudska Steensena, autorka stawia pytanie o rolę sztuki nowych mediów w projektach renaturyzacji miasta. Jej zdaniem praktyki artystyczne świadomie korzystające z możliwości, jakie dają współczesne technologie audiowizualne, mogą budować nieantropocentryczną wrażliwość społeczną poprzez kreowanie nieoczywistych sytuacji i immersyjnych doświadczeń, znacząco poszerzając przy tym ich zakresy. Podobnie jak w przypadku autonaturograficznych eksperymentów literackich analizowanych przez Izabellę Adamczewską-Baranowską oraz projektu *Fladry* prezentowanego w tekście Ewy Rewers stawką przedstawionych w artykule Justyny Stępień immersyjnych performansów Steensena jest amplifikacja naszej zdolności do nawiązywania empatycznej komunikacji z dzikim życiem.

Artykuł Magdaleny Krzosek-Hołody i Aleksandry Litorowicz poświęcony jest konkretnym podmiotom zasiedlającym więcej niż ludzkie uniwersum dzikiego życia w miastach, gwarantującym wieloaspektową odporność miejskiego ekosystemu – drzewom. Refleksja nad obecnością drzew w mieście została w artykule podjęta w odniesieniu do działań realizowanych przez artystów związanych z różnymi nurtami sztuki publicznej. Przedmiotem posthumanistycznie zorientowanej polemiki stał się dla autorek tekstu projekt *7000 dębów* Josepha Beuysa. Przywołując kontekst powstania oraz historię recepcji tej pracy, autorki na przykładzie własnych działań twórczych zarysowują kierunek, w którym przebiega obecnie zmiana świadomościowa w obszarze sztuki publicznej angażującej żywe organizmy. Spojrzenie na sztukę publiczną jako przestrzeń budowania nowych, kierowanych etyką troski relacji z dzikim życiem to aspekt łączący propozycję Krzosek-Hołody i Litorowicz z ujęciami dzikości zaprezentowanymi przez Rewers, Stępień i Adamczewską-Baranowską.

Spojrzenie na dzikość jako nieustannie zagrożoną jakość miejskich obszarów peryferyjnych, uruchamiające pojęcia „trzeciego krajobrazu” i „czwartej przyrody”, odnajdziemy w fotoeseju Marianny Michałowskiej poświęconym przestrzeni poznańskiego osiedla Naramowice. Wybierając autoetnograficzną perspektywę mieszkanki osiedla, Michałowska przygląda się zachodzącemu w nim drapieżnemu procesowi

„prze-budowy” i „roz-budowy” kwestionującemu istniejące w tym miejscu granice stref ekologicznych. Analizę spotykających się w przestrzeni Naramowic sił badaczka osadza w autorskim projekcie fotograficznym, w którym dokumentuje szybkie zmiany zachodzące w układzie urbanistycznym i biocenozie osiedla pod wpływem anektujących dzikość nowych projektów deweloperskich. Tekst Michałowskiej można odczytywać jako głos w sporze między wciąż niszowym postulatem ochrony dzikości peryferyjnych krajobrazów miejskich a realną presją inwestycyjną na te tereny, którą dokumentuje.

Część tematyczną numeru zamykają dwa artykuły recenzenckie. Pierwszy z nich, autorstwa Olgi Łojewskiej, zastanawia się nad zaletami myślenia konstelacyjnego wypracowywanego przez Matthew Gandy’ego w *Natura Urbana: Ecological Constellations in Urban Space*. Autorka, mierząc się z meandrami metody brytyjskiego geografa, wskazuje na jej powinowactwa m.in. z sytuacjonistycznym dryfem czy podejściem kulturoznawczych badań nad miastem. Praktyka teoretyczna Gandy’ego pozwala bowiem na twórcze spotkanie do tej pory mało wrażliwej na problematykę kultury miejskiej ekologii politycznej nie tylko z różnymi orientacjami filozoficznymi, ale i z analizami szeroko rozumianej sztuki. Łojewska przedstawia również mapę pojęć i problemów (m.in. nieużytki, marginalia, refugia), które ułatwiają nawigację w tekstualnej gęstwinie Gandy’ego, podkreślając przy tym nieoczywisty cel książki, a mianowicie „ponowne zaczarowanie” ekologicznej rzeczywistości miejskiej. Korzyściom związanym z projektami wspierającymi spontaniczną renaturyzację miasta poświęcona jest z kolei recenzja książki Kaspra Jakubowskiego *Czwarta przyroda. Sukcesja przyrody i funkcji nieużytków miejskich* autorstwa Karoliny Bieleckiej. Autorka porusza w niej zagadnienia związane z prospołecznymi aspektami projektowania dla dzikości. Zdaniem Bieleckiej postulowana przez Jakubowskiego adaptacja nieużytków na potrzeby dzikiego życia to kierunek, w którym powinny podążać również polskie miasta. Istotne jednak, by pamiętać, że dzikie życie w swoich różnych formach rozwija się w przestrzeni nieużytku często na długo, zanim zainteresują się nim projektanci.

Podziękowania

Pomysł na prezentowaną w niniejszym numerze „Przeglądu Kulturoznawczego” część tematyczną wyrasta z dwóch twórczych spotkań zainicjowanych przez prof. Ewę Rewers. Pierwsze z nich to seminarium Zakładu Kulturowych Studiów Miejskich Instytutu Kulturoznawstwa UAM, które w roku akademickim 2020/2021 poświęcone zostało problematyce dzikości. Spotkania seminaryjne pozwoliły ich uczestniczkom i uczestnikom przetestować adekwatność pojęcia dzikości w obliczu wyzwań towarzyszących współczesnym kulturowym studiom miejskim. Serdecznie dziękujemy za zakładowe dyskusje: Ewie Rewers, Mariannie Michałowskiej, Agacie Skórzyńskiej, Małgorzacie Nieszczerzewskiej, Mateuszowi Nowackiemu, Joannie

Pankau i Franciszkowi Chwałczykowi. Drugie ze wspomnianych spotkań odbyło się we wrześniu 2022 roku we Wrocławiu w ramach IV Zjazdu Polskiego Towarzystwa Kulturoznawczego, pod szyldem zorganizowanej przez prof. Ewę Rewers sesji panelowej „Kultury natury» miejskiej: Dzikość i oswojenie”, podczas której przedstawiono wstępne wersje trzech z publikowanych w tym numerze artykułów. Nasze wyrazy wdzięczności kierujemy do organizatorów Zjazdu i wszystkich osób uczestniczących w panelu – w tym Marianny Michałowskiej, Elżbiety Rybickiej, Anny Kwapisz i Jessiki Kufy – szczególne podziękowania za owocną współpracę, merytoryczne wsparcie i przekazanie nam pieczy nad spisanyimi efektami naszych dyskusji rezerwując raz jeszcze dla prof. Ewy Rewers.

Bibliografia

- Bennett J., *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*, Duke University Press, Durham–London 2010.
- Braidotti R., *Po człowieku*, przeł. J. Bednarek, A. Kowalczyk, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2014.
- Braverman I., *Wild Life: The Institution of Nature*, Stanford University Press, Redwood City 2015.
- Brenner N., *Critique of Urbanization: Selected Essays*, Birkhäuser, Berlin–Boston 2016.
- Buell L., *The Future of Environmental Criticism: Environmental Crisis and Literary Imagination*, Blackwell Publishing, Malden–Oxford–Victoria 2005.
- Büscher B., Fletcher R., *The Conservation Revolution: Radical Ideas for Saving Nature beyond the Anthropocene*, Verso, New York 2020.
- Certeau M. de, *Wynaleźć codzienność. Sztuki działania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008.
- Chase J.L., Crawford M., Kaliski J., *Everyday Urbanism*, The Monacelli Press, Los Angeles 2008.
- Collard R.-C., *Animal Traffic: Lively Capital in the Global Exotic Pet Trade*, Duke University Press, Durham–London 2020.
- Cronon W., *The Trouble with Wilderness: Or, Getting Back to the Wrong Nature*, „Environmental History” 1996, nr 1 (1).
- Dawson A., *Extreme Cities: The Peril and Promise of Urban Life in the Age of Climate Change*, Verso, New York 2017.
- Deleuze G., Guattari F., *Tysiąc plateau*, Fundacja Bęc Zmiana, Warszawa 2015.
- Dudek K., Jerzak L., Tryjanowski P., *Zwierzęta konfliktowe w miastach*, Regionalna Dyrekcja Ochrony Środowiska w Gorzowie Wielkopolskim, Gorzów Wielkopolski 2016.
- Fiedorczyk J., *Inne możliwości. Rozmowy z amerykańskimi poetami*, Wydawnictwo Naukowe Katedra, Gdańsk 2019.
- Foucault M., *Inne przestrzenie*, przeł. A. Rejniak-Majewska, „Teksty Drugie” 2005, nr 6, s. 117–125.
- Gandy M., *Natura Urbana: Ecological Constellations in Urban Space*, The MIT Press, Cambridge, MA 2022.

- Haraway D.J., *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*, Duke University Press, Durham–London 2016.
- Haraway D.J., *When Species Meet*, University of Minnesota Press, Minneapolis–London 2008.
- Harman G., *Traktat o przedmiotach*, przeł. M. Rychter, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013.
- Harvey D., *Cosmopolitanism and the Geographies of Freedom*, Columbia University Press, New York 2009.
- Hickel J., *Mniej znaczy lepiej. O tym, jak odejście od wzrostu gospodarczego ocali świat*, przeł. J.P. Listwan, Karakter, Kraków 2021.
- Hinchliffe S., Kearns M.B., Degen M., Whatmore S., *Urban Wild Things: A Cosmopolitical Experiment*, „Environment and Planning D: Society and Space” 2005, nr 23 (5).
- Iovino S., Oppermann S., *Material Ecocriticism*, Indiana University Press, Bloomington–Indianapolis 2014.
- Jakubowski K., *Czwarta przyroda. Sukcesja przyrody i funkcji nieużytków miejskich*, Fundacja Dzieci w Naturę, Kraków 2020.
- Jakubowski K., *Czwarta przyroda w mieście*, „Autoportret. Pismo o dobrej przestrzeni” 2019, nr 3 (66), <https://www.autoportret.pl/artykuly/czwarta-przyroda-w-miescie/>.
- Jameson F., *Archeologia przyszłości. Pragnienie zwane utopią i inne fantazje naukowe*, przeł. M. Płaza, M. Frankiewicz, A. Misk, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011.
- Jay M., *Scopic Regimes of Modernity* [w:] H. Foster (red.), *Vision and Visuality: Discussions in Contemporary Culture*, Bay Press, Seattle 1988.
- Jezernik B., *Dzika Europa. Balkany w oczach zachodnich podróżników*, przeł. P. Oczko, Universitas, Kraków 2007.
- Kalaga W., Rachwał T. (red.), *The Wild and the Tame: Essays on Cultural Practice*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1993.
- Kowarik I., Körner S. (red.), *Wild Urban Woodlands: New Perspective for Urban Forestry*, Springer-Verlag, Berlin–Heidelberg 2005.
- Latour B., *Nigdy nie byliśmy nowocześni. Studium z antropologii symetrycznej*, przeł. M. Gduła, Oficyna Naukowa, Warszawa 2011.
- Lefebvre H., *The Production of Space*, Blackwell Publishing, Malden–Oxford–Carlton 1991.
- Lefebvre H., *The Urban Revolution*, przeł. R. Bononno, University of Minnesota Press, Minneapolis–London 2003.
- Liboiron M., *Pollution Is Colonialism*, Duke University Press, Durham–London 2021.
- Lorimer J., *Wildlife in the Anthropocene: Conservation after Nature*, University of Minnesota Press, Minneapolis–London 2015.
- Louv R., *Kiedy wzywa nas dzicz. Jak więź ze zwierzętami może zmienić nasze – i ocalić ich – życie*, przeł. K. Sokalla, Wydawnictwo Mamania, Warszawa 2020.
- Lowenhaupt Tsing A., *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*, Princeton University Press, Princeton 2015.
- Marder M., *Plant Thinking: A Philosophy of Vegetal Life*, Columbia University Press, New York 2013.
- Massumi B., *Parables for the Virtual: Movement, Affect, Sensation*, Duke University Press, Durham–London 2002.

- Meijer E., *Zwierzęta mówią. W stronę demokracji międzygatunkowej*, przeł. A. Małecka, M. Biedrzycki, Wydawnictwo Drzazgi, Okoniny 2021.
- Merchant C., *Reinventing Eden: The Fate of Nature in Western Culture (second edition)*, Routledge, New York 2013.
- Merrifield A., *Nowa kwestia miejska*, tłum. i wprowadzenie P. Juskowiak, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2016.
- Monbiot G., *Feral: Searching for Enchantment on the Frontiers of Rewilding*, Penguin Books, London 2013.
- Morton T., *Ecology without Nature: Rethinking Environmental Aesthetics*, Harvard University Press, Cambridge–London 2007.
- Morton T., *Hyperobjects: Philosophy and Ecology after the End of the World*, University of Minnesota Press, Minneapolis–London 2013.
- Patel R., Moore J.W., *A History of the World in Seven Cheap Things*, Verso, London–New York 2018.
- Pearce F., *The New Wild: Why Invasive Species Will Be Nature's Salvation*, Beacon Press, Boston 2016.
- Puig de la Bellacasa M., *Matters of Care: Speculative Ethics in More Than Human Worlds*, University of Minnesota Press, Minneapolis 2017.
- Rancière J., *Dzielenie postrzegalnego. Estetyka i polityka*, Korporacja Ha!art, Kraków 2007.
- Rewers E. (red.), *Kulturowe studia miejskie. Wprowadzenie*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2014.
- Rose D.B., *Wild Dog Dreaming: Love and Extinction*, University of Virginia Press, Charlottesville–London 2011.
- Said E.W., *Orientalizm*, przeł. M. Wyrwas-Wiśniewska, Zysk i S-ka, Poznań 2005.
- Schilthuizen M., *Ewolucja w miejskiej dżungli. Jak zwierzęta i rośliny dostosowują się do życia wśród nas*, przeł. J. Wołk-Łaniewski, Wydawnictwo JK, Łódź 2019.
- Sendra P., Sennett R., *Designing Disorder: Experiments and Disruptions in the City*, Verso, London–New York 2020.
- Stengers I., *Cosmopolitics*, vol. 1, przeł. R. Bononno, University of Minnesota Press, Minneapolis–London 2010.
- Swyngedouw E., *Liquid Power: Water and Contested Modernities in Spain, 1898–2010*, The MIT Press, Cambridge, MA–London 2015.
- Tabaszewska J., *Ekokrytyczna (samo)świadomość*, „Teksty Drugie” 2018, nr 2.
- Tańczuk R., *Sonopolis. Kilka uwag o dźwiękowych reprezentacjach miasta*, „Avant” 2020, t. XI, nr 3.
- Thibaud J.P., *A Sonic Paradigm of Urban Ambiances*, „Journal of Sonic Studies” 2011, t. 1, nr 1.
- Thibaud J.P., *From Situated Perception to Urban Ambiances*, Centre de recherche méthodologique d'architecture (Nantes). First international Workshop on Architectural and Urban Ambient Environment, February 6–8 2002, Cerma, Ecole d'architecture, Nantes 2002. Support CD-Rom.
- van Horn G., *Introduction: Into the Wildness* [w:] G. van Horn, J. Hausdoerffer (red.), *Wildness: Relations of People & Place*, The University of Chicago Press, Chicago–London 2017.
- Wall Kimmerer R., *Pieśń Ziemi. Rdzenna mądrość, wiedza naukowa i lekcje płynące z natury*, przeł. M. Bukowska, Znak, Kraków 2020.

Wapner P., *Is Wildness Over?*, Polity Press, Cambridge–Medford, MA 2020.

Whatmore S., Thorne L., *Wild(er)ness: Reconfiguring the Geographies of Wildlife*, „Transactions of the Institute of British Geographers” 1998, nr 23 (4).

Zamorska M., *Z uważnością i troską: feministyczne studia nad roślinami*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2022, R. LXXXIV, z. 1, s. 197–212.